

Kompetencje diagnostyczne psychologa w opiniowaniu psychologiczno-sądowym w sprawach o rozwód z udziałem dzieci

The psychologist's diagnostic competences in issuing psychological and judicial opinions in divorce cases involving children

Agnieszka Pisarska^a

^a *Mgr Agnieszka Pisarska, <https://orcid.org/0000000261379072>*

Institut Psychologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Abstrakt: Sprawy o rozwód, w których rozwodzący się małżonkowie posiadają wspólne małoletnie dzieci stanowią szczególne wyzwanie dla psychologów i prawników. Sąd decyduje o istotnych sprawach dziecka i rodziny, ale formalnie nie posiadając wystarczającej wiedzy w zakresie psychologicznego funkcjonowania członków rodziny, rozstrzygnięcie opiera na opinii psychologiczno-sądowej. Psycholog nie podejmuje prawnie wiążących rozstrzygnięć dotyczących rodziny, ale występuje jako ekspert posiadający tzw. wiadomości specjalne w wybranych obszarach psychologii, co umożliwia sporządzenie opinii psychologiczno-sądowej dotyczącej funkcjonowania rodziny, wspierającej proces podejmowania decyzji przez sąd. Szczególne kompetencje diagnostyczne psychologa: wiedza, umiejętności i postawa etyczna zwiększają prawdopodobieństwo trafnej i wiarygodnej diagnozy psychologicznej oraz przyczyniają się do tego, że opinia psychologiczno-sądowa staje się bardziej użyteczna dla sądu. Artykuł prezentuje wybrane zagadnienia prawne i psychologiczne związane z rolą psychologa oraz procesem diagnozowania w opiniowaniu psychologiczno-sądowym w sprawach o rozwód, gdy partnerzy posiadają wspólne małoletnie dzieci. Kolejno przedstawione zostały kompetencje diagnostyczne psychologa: a) wiedza, obejmująca znajomość ważnych dla diagnozowania psychologicznego w sprawach rozwodowych obszarów badawczych oraz szczegółowych zagadnień (m.in. koncepcja rezyliencji, parentyfikacji, alienacji rodzicielskiej, adaptacja dziecka, konflikt między partnerami, dobro dziecka jako zasada prawa rodzinnego, diagnozowanie oparte na dowodach), podstawowych przepisów prawa dotyczących rozwodu, statusu biegłego psychologa i opinii psychologiczno-sądowej oraz innych regulacji nie stanowiących źródeł prawa zawartych w formie wytycznych i standardów; b) umiejętności związane z efektywnym planowaniem i przeprowadzaniem diagnozy wieloosobowej, konstruowaniem opinii psychologiczno-sądowej, doбором narzędzi diagnostycznych, prezentowaniem hipotez, przejrzystą i kompleksową analizą danych oraz formułowaniem wniosków; c) postawa etyczna uwzględniająca szczególnie status psychologa oraz relacji diagnostycznej w sprawach o rozwód, z uwzględnieniem dylematów etycznych i odrębności wobec diagnozy prowadzonej w warunkach pozasądowych.

Słowa kluczowe: diagnoza psychologiczna, kompetencje diagnostyczne, opiniowanie psychologiczno-sądowe, rozwód

Abstract: Divorce cases where divorcing spouses have minor children pose a particular challenge for psychologists and lawyers. The court decides on important matters regarding the child and the family, but formally does not have sufficient knowledge of the psychological functioning of family members, and the decision is based on a psychological and judicial opinion. The psychologist does not make legally binding decisions regarding the family, but acts as an expert with so-called special information in selected areas of psychology, which allows preparing a psychological and judicial opinion on the functioning of the family to support the court's decision-making process. Particular diagnostic competence of a psychologist: knowledge, skills and ethical attitude increase the likelihood of accurate and reliable psychological diagnosis and contribute to making the psychological and judicial opinion more useful to the court. The article presents selected legal and psychological issues related to the role of a psychologist and the process of diagnosing in providing psychological and judicial opinion on divorce matters where the partners are parents of minor children. It presents the psychologist's diagnostic competences: (a) knowledge, including the knowledge of research areas important in making psychological diagnoses and specific issues (including the concept of resilience, parentification, parental alienation, the child's adaptation, conflict between partners, the child's best interest clause as a principle of family law, evidence-based diagnosis), basic legal principles on divorce, the status of an expert psychologist and psychological and judicial opinion, as well as other provisions which are not source of law in the form of guidelines and standards; (b) skills relating to effective planning and execution of multi-person diagnosis, the construction of the psychological and judicial opinion, the selection of diagnostic tools, the presentation of hypotheses, transparent and comprehensive data analysis and the formulation of conclusions; (c) an ethical attitude taking into account the special status of the psychologist and diagnostic relationship in divorce matters, taking into account ethical dilemmas and separateness of diagnosis conducted out of court.

Keywords: psychological diagnosis, diagnostic competences, psychological and judicial opinions, divorce

Wprowadzenie

Według danych GUS w Polsce w 2020 r. ponad 51 000 małżeństw zakończonych zostało rozwodem, co oznacza, że współczynnik rozwodów wyniósł 1,3 ‰. Wprawdzie wskaźnik w ostatnich dwóch latach malał, ale również znacząco zmniejszyła się liczba zawieranych małżeństw (GUS, 2021). Spośród wszystkich rozwodzących się małżeństw blisko 30 000 par posiadało wspólne małoletnie dzieci. Dane te ukazują, że w około 60% rodzin kryzysu związanego z rozwodem doświadczyło przynajmniej trzech członków rodziny – partnerzy oraz ich dzieci. Obserwując praktykę orzeczniczą sądów powszechnych, można przypuszczać, że w większości spraw uczestniczyli psychologowie, którzy w oparciu o diagnozę rozwodzących się partnerów oraz ich dzieci, wydali opinię na zlecenie sądu.

Sprawy o rozwód zostały potraktowane przez ustawodawcę jako sprawy szczególnej wagi – co ma odzwierciedlenie w przepisach materialnych i proceduralnych. Prowadzone są w sądach okręgowych w trzyosobowym składzie, tj. sędzia zawodowy i dwóch ławników (art. 47 § 2 pkt 2 a) Ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, dalej k.p.c.). Posiedzenia, co do zasady, odbywają się przy drzwiach zamkniętych (art. 427 k.p.c.). W celu wydania opinii psychologicznej sąd powołuje zwykle opiniodawczy zespół sądowych specjalistów lub biegłego psychologa (art. art. 290¹ k.p.c., Wicherek, 2018). Z perspektywy prawa warunkami sporządzenia opinii przez psychologa¹ jest umocowanie prawne do wydania opinii (potrzeba wiadomości specjalnych, art. 278 § 1 k.p.c.), uprawnienie biegłego do wydania opinii (sąd wydał postanowienie o powołaniu dowodu z opinii biegłego, art. 236 § 1 k.p.c., w przypadku biegłego sądowego – złożył przyrzeczenie zgodnie z § 15 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 stycznia 2005 r. w sprawie biegłych sądowych, nie istnieją okoliczności uniemożliwiające biegłemu sporządzenie opinii, art. 281 § 1 w zw. z art. 48 k.p.c.) i spełnienie przez opinię kryteriów formalnych (art.

285, 290 k.p.c.). Opinia psychologiczno-sądowa ma charakter nieobligatoryjny (co oznacza, że w sprawach o rozwód nie jest konieczne sporządzenie opinii) i nierozstrzygający (Szustrowa, 2003; Stemplewska-Żakowicz, 2016). Sąd nie musi orzekać zgodnie z treścią opinii. Dowód z opinii biegłego psychologa podlega analizie na takich samych zasadach jak inne dowody zgromadzone w sprawie (art. 233 k.p.c., zasada swobodnej oceny dowodów).

Dowód z opinii biegłego powoływany jest przez sąd przede wszystkim w sprawach rozwodowych, w których strony mają wspólne małoletnie dzieci. Przedmiotem opinii biegłego jest wówczas: badanie sytuacji opiekuńczo-wychowawczej małoletniego dziecka, analiza prognozowanego wpływu rozwodu rodziców na dobro dziecka, ocena kompetencji stron do sprawowania władzy rodzicielskiej oraz ustalenie kontaktów dziecka z rodzicem, u którego dziecko nie będzie miało stałego miejsca pobytu (Strózik, 2016; Pisarska, 2020). Przepisy prawne (Załącznik do Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów) oraz Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych (2016) wskazują dwa główne obszary opiniowania: charakterystykę środowiska rodzinnego z uwzględnieniem sytuacji opiekuńczo-wychowawczej oraz charakterystykę psychologiczną osób badanych.

Podstawową czynnością psychologa sądowego jest diagnozowanie, które w węższym rozumieniu odnosi się do efektu pracy – opinii, w szerszym – obejmuje również proces diagnozowania, który doprowadził do wydania opinii (Stemplewska-Żakowicz, 2016). Diagnoza psychologiczna jest „złożonym procesem, obejmującym sformułowanie pytań diagnostycznych, wybór odpowiednich narzędzi, zbieranie danych, ich ocenę i integrację, a w efekcie sformułowanie odpowiedzi na pytania diagnostyczne (...)” (Stemplewska-Żakowicz, 2016, s. 15). Diagnozowanie w obszarze spraw rozwodowych, w których strony mają wspólne małoletnie dzieci, wymaga posiadania szczególnych

1 W niniejszej pracy pojęcie psychologa dotyczy biegłego sądowego wpisanego na listę prowadzoną przez Prezesa Sądu Okręgowego, biegłego ad hoc, powołanego dla potrzeb konkretnej sprawy, instytutu naukowego, instytutu naukowo-badawczego lub psychologa będącego członkiem Opiniodawczego Zespołu Sądowych Specjalistów (OZSS), powołanego zgodnie z Ustawą z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów.

kompetencji diagnostycznych²: specjalistycznej wiedzy, umiejętności oraz prezentowania odpowiedniej postawy etycznej (Stemplewska-Żakowicz, 2016, s. 1-3; Standardy diagnozy psychologicznej, 2017).

W opiniowaniu psychologiczno-sądowym cel i zakres diagnozy określa sąd w formie pytań zawartych w postanowieniu o powołaniu dowodu z opinii biegłego psychologa. Pytania są następnie operacjonalizowane przez biegłego (ujęte w języku psychologicznym) i dotyczą najczęściej wpływu rozwodu na funkcjonowanie psychiczne dziecka, ewentualnych przeciwwskazań w udzieleniu rozwodu ze względu na dobro dziecka, wskazania opiekuna dającego lepsze gwarancje zapewnienia prawidłowych warunków wychowawczych, jako tzw. opiekuna pierwszoplanowego, przy którym dziecko ma stałe miejsce pobytu, oceny kompetencji wychowawczych osób starających się o opiekę nad dzieckiem, charakterystyki relacji dziecka z każdym z rodziców oraz z rodzeństwem (Woszczek, Woszczek, 2011; Toeplitz-Winiewska, 2014a; Czerederecka, 2016³). O wyborze narzędzi diagnostycznych, przebiegu badania oraz formie i treści opinii psychologicznej, stanowiącej efekt procesu diagnozowania (ramy wyznacza odpowiedź na pytania sądu) decyduje psycholog.

1. Wiedza

Proces diagnozowania w sprawach rodzinnych powinien być oparty na dowodach empirycznych (EBA, *Evidence-Based Assessment*; Hunsley, Mash, 2007). Wobec tego, psychologowie sądowi opiniujący w sprawach rozwodowych powinni znać najnowsze osiągnięcia naukowe w obszarze diagnozowania – m.in. metody diagnozy dziecka i rodziny, specyfikę diagnozy diadycznej (Pietrzyk, 1987) i diagnozy rodziny. Powinni także wykazywać się znajomością zagadnień z zakresu psychologii rodziny, psychologii rozwojowej i klinicznej dziecka, psychologii wychowawczej, specyfiki funkcjonowania jednostki

w konflikcie i w kryzysie oraz psychologicznych konsekwencji zmian struktury rodziny (Simon, Stahl, 2014). Ponadto, powinni posiadać wiedzę na temat aktualnych regulacji prawnych (przepisów prawa materialnego i procesowego) dotyczących rozwodu i separacji oraz uregulowań proceduralnych związanych z instytucją biegłego sądowego, wykazując znajomość swoich uprawnień i obowiązków w ramach postępowania sądowego. Judykatura może być pomocą przy interpretacji niektórych przepisów. W ostatnich latach opracowano dodatkowe regulacje wspierające proces diagnostyczny w psychologii sądowej, nie stanowiące źródeł prawa, ale odwołujące się do zasad postępowania psychologa w opiniowaniu psychologiczno-sądowym: m.in. Standardy diagnozy psychologicznej (2018), Standardy opiniowania sądowego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych (2016), Standardy metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (Załącznik do Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów). Wiedza psychologa sądowego w powyższym zakresie zwiększa prawdopodobieństwo trafnej i wiarygodnej diagnozy psychologicznej, co czyni opinię psychologiczno-sądową bardziej użyteczną dla sądu (Simon, Stahl, 2014).

Szczegółowe zagadnienia i konstrukty teoretyczne związane ze specyfiką spraw rozwodowych obejmują m.in. wpływ rozwodu i zmiany struktury rodziny na dziecko, fazy rozwoju i związane z tym potrzeby dziecka, funkcjonowanie partnerów w konflikcie, formy przemocy domowej i znaczenie dla psychologicznego funkcjonowania dziecka, separowanie dziecka od drugiego rodzica, zjawisko parentyfikacji, koncepcję rezyliencji (*resilience*) wraz z czynnikami ryzyka i chroniącymi dotyczącymi przystosowania dziecka, znaczenie zmiany miejsca zamieszkania dziecka, opiekę naprzemienną i czas spędzany z każdym z rodziców, funkcjonowanie partnerów rozwodzących się w kryzysie rozwodowym i konflikcie,

2 Kompetencja diagnostyczna to „umiejętność posłużenia się odpowiednimi metodami (np. wywiadem, testami, obserwacją) w celu określenia istotnych – ze względu na świadczoną usługę – właściwości badanej osoby, grupy, organizacji lub sytuacji” (Stemplewska-Żakowicz, 2016, s. 21).

3 W publikacji autorka wskazała wyczerpujący katalog oczekiwań sądu wobec biegłego psychologa w sprawach rodzinnych i opiekuńczych.

przystosowanie i radzenie sobie dorosłych, w tym dorosłego pozostającego głównym opiekunem (Simon, Stahl, 2014).

Większość analiz potwierdza niekorzystny wpływ rozwodu na przystosowanie psychologiczne dziecka (m.in. depresja, lęk, stres, próby samobójcze i samoobójstwa, zaburzenia związane z używaniem alkoholu i innych substancji, uzależnienia behawioralne) i zaleca wdrożenie programów profilaktycznych oraz wspierających w celu zapobieżenia negatywnym konsekwencjom w przyszłości lub rozwinięcia pojedynczych symptomów w pełne zaburzenia (Sands, Thompson, Gaysina, 2017⁴; Auersperg, Vlasak, Ponnocny, Barth, 2019). Badacze opisują mechanizmy pośredniczące w występowaniu późniejszych zaburzeń zdrowia psychicznego u dziecka i wskazują na pozabezpieczny styl przywiązania dziecka jako implikacji urazowej dla dziecka sytuacji rozpadu rodziny (Andrews, Hicks, 2017; Gidhagen, Holmqvist, Philips, 2018), czy aktywację osi HPA i wzmożoną reakcję ośrodkowego układu nerwowego wskutek stresu doświadczanego przez dziecko uczestniczące w rozwodzie rodziców (Bloch, Peleg, Koren, Aner, Klein, 2007; Stephens, Wand, 2012; Lau, Bigio, Zelli, McEwen, Nasca, 2017).

Badacze są podzieleni, jeśli chodzi o zjawisko alienacji rodzicielskiej – część autorów wskazuje na dowody empiryczne uzasadniające włączenie tego konstrukt do klasyfikacji chorób (Namysłowska, Heitzman, Siewierska, 2009; Czerederecka, 2010a; Bernet, 2020)⁵, inni są sceptyczni, wskazując zarzuty metodologiczne przedstawianych badań i tym samym obalając koncepcję alienacji rodzicielskiej (Clemente, Padilla-Racero, 2015; Milchman, Geffner, Meier, 2020). W literaturze istnieją dwa terminy związane z izolowaniem dziecka od drugiego z rodziców. Alienacja rodzicielska (PA, *parental alienation*) odnosi się do swego rodzaju sojuszu dziecka z jednym rodzicem i odrzucenia relacji z drugim bez istotnej podstawy. Syndrom alienacji rodzicielskiej lub zespół oddzielenia od drugoplanowego opiekuna (PAS,

parental alienation syndrome) stanowi grupę zachowań występujących u dziecka poddanego alienacji rodzicielskiej (Bernet, von Boch-Galhau, Baker, Morrison, 2010). Wątpliwości związane z koncepcją alienacji rodzicielskiej spowodowały, że badacze zainicjowali liczne analizy, które doprowadziły do modyfikacji koncepcji. Współczesne modele opierają się na czterech (Baker, 2020), czy pięciu czynnikach (Bernet, Greenhill, 2021), wobec pierwotnego 8-czynnikowego modelu Gardnera (Gardner, 1985). Do pomiaru opisanego konstrukt alienacji rodzicielskiej opracowano narzędzia samoopisowe (dla dzieci lub osób dorosłych doświadczających w przeszłości przejawów wskazanych zachowań), wykorzystywane w praktyce klinicznej i w badaniach naukowych: The Baker Strategy Questionnaire (BSQ) skierowany do osób dorosłych w celu retrospektywnej oceny przejawów alienacji rodzicielskiej, składający się z 20 stwierdzeń opisujących 19 specyficznych i jedno ogólne zachowanie rodziców (osobno dla matki i ojca) (Baker, Chambers, 2011; Bernet, Baker, Verrocchio, 2015), The Baker Alienation Questionnaire (BAQ) skierowany do dzieci aktualnie doświadczających przejawów alienacji rodzicielskiej (Baker, Burkhard, Albertson-Kelly, 2012), Parental Alienation Behavior Scale (PABS) (Hands, Warshak, 2011), czy The Rowlands Parental Alienation Scale (RPAS) odnoszący się do 8-czynnikowego modelu alienacji rodzicielskiej według Gardnera (Rowlands, 2019, 2020).

Alienacja rodzicielska przez niektórych badaczy kwalifikowana jest jako forma przemocy (Verrocchio, Baker, Bernet, 2016; Verrocchio, Baker, Marchetti, 2017). Jako złożona forma przemocy, polega na długotrwałym stosowaniu przez rodzica zachowań szkodzących relacji dziecka z drugim rodzicem, podejmowanych z zamiarem skrzywdzenia drugiego rodzica ze względu na jego bliską relację z dzieckiem, wyrządzających również inne szkody pozostałym członkom rodziny (Harman, Kruk, Hines, 2018). Badania ukazują, że opisane zjawisko jest związane

4 Metaanaliza ukazała związek rozwodu rodziców z objawami depresji u dziecka, nie potwierdziła bezpośredniego związku między rozwodem a objawami lęku u dziecka.

5 7 września 2016 r. opublikowano ekspertyzę wykonaną na zlecenie Biura Rzecznika Praw Dziecka dotyczącą Syndromu Gardnera jako wyodrębnionej jednostki chorobowej oraz jego przydatności w orzecznictwie sądów rodzinnych, opracowaną przez I. Namysłowską, J. Heitzmanna i A. Siewierską (<https://petycja.eu/tag/prof-dr-hab-irena-namyslowska/>, dostęp: 9 stycznia 2022 r.).

z negatywnymi konsekwencjami dla dziecka, ale również, wobec utraty kontaktu z dzieckiem, rodzic doświadcza stresu i cierpienia, skutkującego trudnościami w funkcjonowaniu emocjonalnym, behawioralnym, poznawczym, zawodowo-finansowym, fizycznym, czy społecznym (Lee-Maturana, Matthewson, Dwann, 2020). Powstają pierwsze opracowania tzw. dobrych praktyk w sprawach rodzinnych, w których identyfikowane są objawy alienacji rodzicielskiej polegające na wdrażaniu programów pomocowych skierowanych do członków rodzin (Templer, Matthewson, Haines, Cox, 2017).

Nawet, jeśli przyjmiemy, że alienacja rodzicielska nie stanowi formy przemocy (Milchman, Geffner, Meier, 2020), dziecko w procesie rozwodowym rodziców może doświadczyć innych zachowań, określanych jako przemoc ze strony opiekunów. Samo narażenie dziecka na konflikt między rodzicami spełnia kryteria przemocy i niekorzystnie wpływa na przystosowanie się dziecka do sytuacji zmiany struktury rodziny (Dijk, Valk, Deković, Branje, 2020). Ponadto, wiąże się ze znacząco wyższym ryzykiem doświadczania emocjonalnych i behawioralnych trudności w trakcie i wiele lat po rozwodzie rodziców (O'Hara, Sandler, Wolchik, Tein, 2019⁶; Davies, Thompson, Martin, Cummings, 2021⁷), czy trudności w relacjach i w obszarze osiągnięć szkolnych (Kelly, Emery, 2003; Harold, Sellers, 2018). Konflikt między rodzicami ma negatywny wpływ, niezależnie od tego, czy rodzice mieszkają razem oraz czy dzieci są biologicznie spokrewnione z rodzicami (Harold, Sellers, 2018). Ekspozycja dziecka na konflikt rozwodzących się partnerów zwiększa ryzyko dyfuzji ról rodzicielskich w postaci parentyfikacji dziecka lub triangulacji, poprzez włączanie dziecka w konflikt (Dijk i in., 2020). Parentyfikacja polega na zamianie ról w rodzinie, kiedy dziecko jest zachęcane przez swoich opiekunów do przyjmowania roli partnera, mediatora, opiekuna, czy terapeuty. Role te pozwalają na zaspokojenie potrzeb instrumentalnych i emocjonalnych rodzica ze szkodą dla dziecka (parentyfikacja instrumentalna i emocjonalna, Grzegorzewska,

2016; Schier, 2018). W Polsce powstają narzędzia do pomiaru zjawiska parentyfikacji w populacji dzieci i młodzieży – Kwestionariusz Parentyfikacji dla Młodzieży (KPdM Borchet, Lewandowska-Walter, Połomski, Peplińska, 2020). Grzegorzewska (2016, s. 30-31) wskazuje za Minuchinem pięć kryteriów parentyfikacji: „obowiązki rodzica spadają na jedno dziecko w rodzinie, są one nadmierne i nieadekwatne do wieku i poziomu rozwoju dziecka, uniemożliwiają lub ograniczają zaspokajanie potrzeb i realizację zadań rozwojowych dziecka, podjęcie obowiązków jest niezbędne do otrzymania przez dziecko uwagi i miłości rodzica, struktura władzy w rodzinie jest niejasna, a granice między subsystemem rodzic-dziecko są do tego stopnia zatarte, że dziecko staje się rodzicem/partnerem własnego rodzica”. Badania wskazują, że procesy parentyfikacji w rodzinach rozwiedzionych rodziców mogą trwać aż do późnej adolescencji i wczesnej dorosłości (Jurkovic, Thirkield, Morrell, 2001; Peris, Emery, 2005).

Nie każde dziecko rozwinięte w przyszłości nieadaptacyjne wzorce zachowań i reakcji emocjonalnych, będąc narażonym na oddziaływanie czynnika ryzyka w postaci rozwodu rodziców (oraz innych czynników ryzyka związanych z procesem rozwodowym takich jak przemoc, konflikt między rozwodzącymi się partnerami, zmiany struktury rodziny wywołane rozwodem, czy ponownym wchodzeniem w relacje przez rodziców, mniejsze zaangażowanie rodziców w opiekę i wychowanie, utrata relacji z ważnymi osobami – rodzicem, u którego dziecko nie ma ustalonego miejsca pobytu oraz innymi członkami rodziny, pogorszenie sytuacji materialno-bytowej; Kelly, Emery, 2003). Pozytywna adaptacja dziecka, mimo niesprzyjających warunków, jest zależna od procesu interakcji czynników ryzyka i chroniących. Miarą dobrego przystosowania jest m.in. stan zdrowia psychicznego – niski poziom odczuwanego stresu, czy dobre samopoczucie (czynniki wewnętrzne, Masten, 2001). Przyjęcie sztywnych wskaźników dobrego przystosowania się nie jest możliwe, wobec czego ocena pozytywnej adaptacji zależeć będzie

6 Autorzy wyjaśniają, że konsekwencje doświadczane przez dziecko zależą od specyfiki danej sytuacji konfliktowej (w badaniach eksplorują różne warianty konfliktów), czy emocjonalnych i behawioralnych strategii radzenia sobie przez dziecko.

7 Autorzy wskazują na podwyższoną negatywną reaktywność emocjonalną dzieci w odpowiedzi na stresor, co może powodować narastanie z upływem czasu trudności w różnych obszarach funkcjonowania dziecka.

od zadań rozwojowych i wieku dziecka. Na dobre przystosowanie wskazywać może też brak objawów zaburzeń, których wyższą częstotliwość obserwuje się u dzieci rozwodzących się rodziców (np. depresja, uzależnienia, o czym mowa powyżej), czy dobre funkcjonowanie w obszarach kluczowych dla dzieci z tej grupy (np. bliskie relacje z rodzicami, dobry kontakt z rówieśnikami, umiejętność budowania relacji – czynniki zewnętrzne, Masten, 2001). Rezyliencja (ang. *resilience*) oznacza zatem „dynamiczny proces odzwierciedlający względnie dobre przystosowanie się jednostki mimo doświadczanych przez nią zagrożeń lub traumatycznych przeżyć” (Borucka, Ostaszewki, 2008, s. 2). Proces ten obejmuje interakcję czynników ryzyka i czynników chroniących umożliwiających pozytywną adaptację przy wspierającym oddziaływaniu mechanizmów modyfikacji ryzyka (Rutter, 2006).

Wśród czynników chroniących, równoważących ryzyko narażenia dziecka na sytuację rozwodu, badacze wskazują na brak lub niski stopień skonfliktowania partnerów, bliską relację z rodzicem, przy którym dziecko nie ma stałego miejsca zamieszkania i opiekę obojga rozwiedzionych rodziców, opiekuńczych rodziców, których kompetencje wychowawcze charakteryzują się uważnością na potrzeby dziecka, obdarzaniem dziecka wsparciem emocjonalnym, autorytatywnym dyscyplinowaniem i zaspokajaniem adekwatnych do wieku oraz możliwości rozwojowych potrzeb dziecka (Kelly, Emery, 2003).

Na podstawie analiz badań naukowych opracowano model integrujący wiedzę na temat czynników chroniących i wykorzystywany w sprawach, w których rozstrzygane są kwestie dotyczące dziecka w oparciu o klauzulę dobra dziecka (model BIC, *The Best Interests of the Child Model*). Dobro dziecka jest naczelną zasadą prawa rodzinnego i klauzulą generalną, co oznacza, że konkretyzuje się w okolicznościach danej sprawy. Określa kierunek orzekania przez sąd we wszystkich rozstrzygnięciach dotyczących dziecka. Czynniki chroniące w ramach modelu BIC, ujęte w dwie kategorie, są następujące – a) bezpieczeństwo fizyczne: dostępność odpowiedniej opieki fizycznej, bezpieczne bezpośrednie środowisko fizyczne; b) opieka i wychowanie: atmosfera czułości, wspierający, elastyczny model wychowawczy, pozytywny przykład dawany dziecku przez rodziców, zainteresowanie,

bezpieczne dalsze środowisko fizyczne, szacunek, sieć społeczna, edukacja, kontakt z rówieśnikami, pozytywne przykłady w społeczeństwie, ciągłość warunków wychowawczych i perspektyw na przyszłość, stabilność sytuacji życiowej (Kalverboer i in., 2012; Ten Brummelaar, Kalverboer, Harder, Post, Zijlstra, Knorth, 2014; Op de Beeck i in., 2017).

Diagnoza psychologiczna w sprawach o rozwód, w których strony mają wspólne małoletnie dzieci, obejmuje analizę środowiska rodzinnego z uwzględnieniem sytuacji opiekuńczo-wychowawczej (Załącznik do Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów; Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych, 2016). Najnowsze badania zalecają, aby dotychczasowe pojęcia – styl wychowania, postawa rodzicielska – zastąpić konstruktem kompetencja rodzicielska (Jackiewicz, Białecka-Pikul, 2019). Kompetencje rodzicielskie to zespół nabytych umiejętności adekwatnego wykonywania obowiązków i zadań związanych z rolą rodzica (Johnson, Berdahl, Horne, Richter, Walters, 2014; Matczak, Jaworowska, 2017), obejmujący wiedzę na temat metod wychowania dziecka oraz poczucie skuteczności rodzicielskiej (poczucie, że potrafi się tę wiedzę skutecznie stosować w praktyce). Zaletą proponowanego konstruktu jest akcentowanie wzajemnych i dynamicznych interakcji rodzic-dziecko w procesie diagnozowania (tzw. efekt dziecka) oraz ujęcie kompetencji rodzicielskiej na kontinuum zamiast wartościowania „0-1”, co zakłada możliwość modyfikacji i rozwijania umiejętności wychowawczych (Jackiewicz, Białecka-Pikul, 2019). W psychologii sądowej przyjmuje się, że kompetencje rozwodzących się rodziców obejmują m.in. zdolność zapewnienia dziecku stabilnego środowiska wychowawczego, dostrzeżenia i zaspokojenia potrzeb dziecka, wszechstronne stymulowanie rozwoju fizycznego i psychicznego (Czerederecka, 2020).

2. Umiejętności

Psycholog opiniujący w sprawach o rozwód powinien posiadać znajomość narzędzi diagnostycznych w obszarze psychologii rodziny, uwzględniających specyfikę danej sprawy (st. 1.3, 2.3, 4.6, Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych, 2016; Paluchowski, 2015; Stemplewska-Żakowicz, 2016; Toeplitz-Winiewska, 2017). Oprócz wywiadu psychologicznego i obserwacji, do diagnozy sytuacji rodzinnej w sprawach rozwodowych wykorzystywane są inne aktualne metody spełniające wymogi psychometryczne i mające podstawy naukowe (st. 2.5, 2.9, Standardy diagnozy psychologicznej), jak kwestionariusze oraz techniki projekcyjne⁸. Otwarty katalog wykorzystywanych metod obejmuje: a) charakterystyka środowiska rodzinnego⁹ – Kwestionariusz: Analiza Środowiska Rodzinnego – Rodzina Własna (Ryś, 2009), Kwestionariusz Relacji Rodzinnych (KRR, M. Płopa), Skale Oceny Rodziny (SOR, D., Olson w adapt. A. Margasińskiego), Test Stosunków Rodzinnych (TSR, E. Bene, adapt. A. Frydrychowicz), Test Relacji Rodzinnych (TRR, A. Lewandowska-Walter, M. Błażek), Diagnoza Więzi Rodzinnych Dzieci i Młodzieży (A. Lewandowska-Walter, M. Błażek, W. Bruski), Kwestionariusz Relacji z Rodzeństwem w okresie adolescencji (KRR, A. Lewandowska-Walter, P. Połomski, A. Peplińska); b) charakterystyka sytuacji opiekuńczo-wychowawczej, w tym diagnoza kompetencji wychowawczych: Kwestionariusz: Analiza Stylu Wychowania w Rodzinie – Rodzina Własna (Ryś, 2009), Kwestionariusz dla Rodziców do Badania Postaw Rodzicielskich (M. Ziemska), Test Komunikacji Zadaniowej Rodzic-Dziecko (TKZ-RD, A. Frydrychowicz), Skala Postaw Rodzicielskich (SPR-2, M. Płopa, 2008), Test Kompetencji

Rodzicielskich (TKR, A. Matczak, A. Jaworowska), Kwestionariusz do Oceny Kandydatów na Rodziców Adopcyjnych, Opiekunów, Opiekunów Prawnych i Mediatorów (CUIDA, F.A. Bermejo, I. Estevez, M.I. Garcia, E. Garcia-Rubio, L. Lapastora, P. Letamendia, J.C. Parra, A. Polo, M. J. Sueiro, F. Velazquez de Castro, adapt. A. Jaworowska); c) charakterystyka psychologiczna osób badanych: Inwentarz Osobowości NEO-FFI (P.T. Costa, R.R. McCrae, adapt. B. Zawadzki, J. Strelau, P. Szczepaniak, M. Śliwińska, 1998), Kwestionariusz Osobowości Eysencka (EPQ-R, EPQ-R(S) – w wersji skróconej, H. Eysenck i S.B.G. Eysenck, 2006, adapt. A. Jaworowska), Inwentarz Osobowości NEO-PI-R (P.T. Costa Jr., R.R. McCrae, 2006, adapt. J. Siuta). Wśród technik projekcyjnych: Test Apercepcji Tematycznej (TAT, H. Murray, 1987; CAT-A, CAT-H, CAT-S – wersje dla dzieci, L. Bellak, S.S. Bellak, 2008), Test Rysunku Rodziny, jeśli jego interpretacja będzie całościowa (Paluchowski, Stemplewska-Żakowicz, 2013a, 2013b), Test Zdań Niekończonych Rottera (RISB, J.B. Rotter, M.I. Lah, J.E. Rafferty, adapt. A. Jaworowska, A. Matczak, 2008), Test Rorschacha (ROR, H. Rorschach).

Niektóre metody określane mianem projekcyjnych budzą wątpliwości, gdyż nie spełniają kryterium wiarygodności i nie opierają się na projekcji: Test Schondiego, Test Drzewa Kocha, Test Kolorów Lüschera, czy grafologiczna analiza pisma. Pewne wątpliwości budzi także Test Piramid Barwnych. Metodami projekcyjnymi nie są również inne techniki wykorzystujące rysunek, w których interpretacja oparta jest na systemie oznakowym (Stemplewska-Żakowicz, Paluchowski, 2013a, 2013b). Stemplewska-Żakowicz i Paluchowski wskazują, że dla podjęcia decyzji o korzystaniu z danej metody w psychologicznej w praktyce opiniodawczej istotne

8 Stemplewska-Żakowicz i Paluchowski (2013a, s. 433) wskazują, że techniką projekcyjną jest „technika diagnostyczna oparta na projekcji poznawczej albo apercepcji. istotą diagnozy projekcyjnej jest – mówiąc językiem współczesnej psychologii – wykorzystanie przez uczestnika badania swoich osobistych struktur poznawczo-afektywnych (schematów poznawczych) do nadania indywidualnych znaczeń niejednoznacznemu materiałowi. zachowaniem projekcyjnym jest więc interpretacja przez osobę diagnozowaną bodźca projekcyjnego o specyficznej strukturze przedstawionemu jej podczas badania diagnostycznego, a nie jest nim ekspresja (mówienie, pisanie, rysowanie)”.

9 Podział uwzględnia regulacje zawarte w Zarządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (wzór opinii w sprawach rodzinnych i opiekuńczych) i obejmuje: charakterystykę środowiska rodzinnego z uwzględnieniem sytuacji opiekuńczo-wychowawczej, charakterystykę psychologiczną osób badanych oraz wyniki konsultacji lekarskiej. Wymienione metody nie wyczerpują katalogu dostępnych narzędzi diagnostycznych.

jest istnienie podstaw teoretycznych oraz dowodów empirycznych (*evidence-based*) potwierdzających właściwości psychometryczne danego narzędzia. Drugorzędny staje się formalny podział na techniki diagnostyczne obiektywne (odwołujące się do kryteriów obiektywnych – klucza lub systemu) i projekcyjne (Stemplewska-Żakowicz, Paluchowski, 2013a).

Wybierając metody do diagnozy rodziny, psycholog uwzględnia właściwości psychometryczne narzędzia oraz indywidualne cechy osób badanych (st. 2.7, Standardy diagnozy psychologicznej, 2018; Toeplitz-Winiewska, 2014a, Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów, Załącznik pkt 9), jak wiek, poziom rozwoju, ewentualną niepełnosprawność lub ograniczenia językowe. W szczególnych sytuacjach dostosowuje lub zmienia dostępne metody z poszanowaniem prawa autorskiego oraz podstawowych elementów¹⁰. Narzędzia diagnostyczne różnią się formą, czasem trwania badania, wymaganymi od diagnosty uprawnieniami do posługiwania się danym narzędziem, przeznaczeniem, wiekiem i grupą osób badanych, właściwościami psychometrycznymi, podstawami teoretycznymi, sposobem opisu wyników, obszarem funkcjonowania rodziny, do którego odnosi się dane narzędzie. Powyższa klasyfikacja wyznacza jednocześnie elementy opinii biegłego. Ważną metodą gromadzenia danych na temat rodziny jest analiza akt sądowych (Załącznik do Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów).

Przepisy prawa wskazują, aby opinia psychologiczno-sądowa w sprawach o rozwód, gdy strony posiadają wspólne małoletnie dzieci zawierała uzasadnienie (art. 285 § 1 k.p.c.). Ponadto, w opinii powinien znaleźć się wstęp, część opisowa (opis stanu faktycznego, wykorzystanych metod badawczych wraz z uzasadnieniem, opis badania, mocne i słabe strony rozważanych hipotez) oraz wnioski końcowe (Strózik, 2016). Równie istotny, jak wnioski z badania, jest proces uzyskiwania odpowiedzi na pytania sądu poprzez kompleksową analizę wielu danych pochodzących z różnych źródeł, w tym tych, które potwierdzają preferowane wnioski zawarte w opinii. Psycholog powinien wyjaśnić, w jaki sposób doszedł do wniosków zawartych w opinii opisując dane, z których korzystał oraz sposób ich wykorzystania przy wyciągnięciu wniosków (Simon, Stahl, 2014).

Przejrzystość procesu diagnozowania umożliwia innym osobom uczestniczącym w sprawie o rozwód (np. sędziom, stronom i ich pełnomocnikom, innemu biegłemu psychologowi) prześledzenie toku rozumowania psychologa (intersubiektywna komunikowalność, Słysz, 2014). W procesie diagnozowania psycholog posługuje się heurystykami, czyli regułami decyzyjnymi, które skracają proces wnioskowania, ale mogą powodować zniekształcenia poznawcze. Nie jest wykluczone pojawienie się także inne błędy poznawcze (Słysz, 2014; Simon, Stahl, 2014). Dzięki transparentności diagnozy ma miejsce swego rodzaju pozamerytoryczna kontrola mocnych i słabych stron hipotez postawionych przez diagnostę, przejawów neutralności i braku stronniczości oraz uprzedzeń psychologa (Słysz, 2014; Simon, Stahl, 2014)¹¹, a także dodatkowych kryteriów opinii psychologiczno-sądowych określanych

10 Szerzej o procedurze dostosowania lub zmiany w Wytycznych do Standardów diagnozy psychologicznej dotyczących ogólnego diagnozowania osób z niepełnosprawnościami, w zakresie innym niż diagnoza niepełnosprawności (2018).

11 Jedną z kluczowych zasad pracy psychologa sądowego jest postawa oparta na bezstronności. Kodeks postępowania cywilnego enumeratywnie wskazuje podstawy wyłączenia biegłego w sytuacjach budzących wątpliwość co do bezstronności biegłego. Przepisy umożliwiają także psychologowi wyłączenie się ze sprawy, jeśli zachodzi uzasadniona podstawa naruszenia zasady bezstronności (art. 47, 49 k.p.c.).

w piśmiennictwie i orzecznictwie^{12,13}. Zgodnie z postanowieniem Sądu Najwyższego z dnia 7 listopada 2000 r., I CKN 1170/98, „opinia biegłego podlega ocenie – przy zastosowaniu art. 233 § 1 k.p.c. na podstawie właściwych dla jej przedmiotu kryteriów zgodności z zasadami logiki i wiedzy powszechnej, poziomu wiedzy biegłego, podstaw teoretycznych opinii, a także sposobu motywowania oraz stopnia stanowczości wyrażonych w niej wniosków”.

Do sądu należy podjęcie decyzji i wydanie orzeczenia zawierającego postanowienia w zakresie: dopuszczalności rozwodu, zakresu władzy rodzicielskiej, miejsca stałego pobytu dziecka, zakresu kontaktów z drugoplanowym opiekunem, alimentów, podziału majątku wspólnego małżonków po rozwodzie (art. 56, 58 Ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, dalej k.r.o.). Zadaniem diagnosty opiniującego w sprawach rozwodowych jest rozważenie różnych rozwiązań ujętych w hipotezy diagnostyczne – ich mocnych stron i ograniczeń oraz prognozowanie krótko- i długoterminowych konsekwencji, m.in. orzeczenia rozwodu i oddalenia powództwa o rozwód z perspektywy funkcjonowania emocjonalnego, poznawczego i społecznego dziecka, odległych w czasie skutków ustalenia miejsca pobytu dziecka przy matce lub ojcu, prawdopodobnych zmian relacji dziecka z każdym rodzicem, ujęcia dynamiki konfliktu partnerów i różnicowanego wpływu konfliktu na dziecko, interakcji czynników ryzyka i chroniących, konsekwencji pozostawienia pełni władzy rodzicielskiej obojgu rodzicom (art. 58 § 1 k.r.o.), możliwości rozwijania kompetencji wychowawczych każdego z rodziców w trakcie rozwodu oraz po jego orzeczeniu (Simon, Stahl, 2014). Celem tak rozumianego postępowania diagnostycznego jest

usprawnienie procesu podejmowania decyzji przez sąd, bez cedowania na psychologa odpowiedzialności za kształt rozstrzygnięć.

3. Postawa etyczna

Źródłem wiedzy na temat pożądanych wartości i postaw diagnosty opiniującego w sprawach o rozwód są przepisy prawa¹⁴, kodeksy etyki (Kodeks Etyczny Psychologa PTP, 2018), standardy opiniowania, wytyczne i przykłady dobrych praktyk (American Psychological Association, 2010, 2013a, 2013b; Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych, 2016; Standardy diagnozy psychologicznej, 2018).

Status biegłego psychologa jest odmienny wobec psychologa klinicznego czy psychoterapeuty. Przede wszystkim ograniczona jest poufność, ponieważ dane pochodzące z diagnozy przekazywane są sądowi i znajdują się w aktach sprawy, do których dostęp mają m.in. rozwodzący się partnerzy oraz ich pełnomocnicy (art. 9 k.p.c., zasada jawności postępowania). Stawiane przez psychologa sądowego hipotezy powinny uwzględniać pytania określone przez sąd w postanowieniu o powołaniu biegłego i nie wynikają z relacji klientem, którego w sprawach sądowych określa się opiniowanym, stroną, uczestnikiem sądu (Toeplitz-Winiewska, 2014b). Efektem działań psychologa jest opinia, która może zostać uwzględniona przez sąd w toku wydawania orzeczenia w sprawie (art. 233 k.p.c., zasada swobodnej oceny dowodów; nierozstrzygający charakter opinii). Wykluczone jest w tej sytuacji łączenie ról zawodowych np. biegłego i psychoterapeuty lub mediatora wobec opiniowanych członków rodziny (American Psychological Association, 2013a). Biegły działa na zlecenie sądu

12 Por. A. Czerederecka (2013, 2015), gdzie opisano model oceny opinii psychologiczno-sądowej przy uwzględnieniu dziecięciu kryteriów: jednolitość i przejrzystość procedury badawczej, spełnianie podstawowych kryteriów psychometrii – rzetelności i trafności, intersubiektywna sprawdzalność (obiektywizm), uwzględnienie aktualnie obowiązującego poziomu wiedzy, przydatność i użyteczność zastosowanych metod i treści zawartych w opinii do rozstrzygnięcia problemu sformułowanego przez organ procesowy, dobre przygotowanie psychologa do posługiwania się wybraną przez niego techniką, rozróżnianie hipotez od wniosków, ale też nieuleganie nadmiernej ostrożności interpretacyjnej, intersubiektywna komunikowalność, zalecenie zmiany metody lub ponownego badania w przypadku wątpliwości (s. 345-349).

13 Art. 201 Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego wskazuje na wymóg pełności, jasności oraz braku wewnętrznej sprzeczności w samej opinii lub między różnymi opiniami w tej samej sprawie, jednak przepis ten nie ma zastosowania do spraw o rozwód.

14 M.in. przepisy prawa dotyczące bezstronności biegłego wobec przedmiotu sprawy i wykluczające konflikt interesów z uczestnikami postępowania (art. 281 § 1 w zw. z art. 48 k.p.c.).

(Toeplitz-Winiewska, 2017) – nie zgłasza się do niego sam diagnozowany, ale jest zobligowany przez sąd do udziału w sprawie i poddania się badaniu psychologicznemu (co do zasady w sprawach rozwodowych nie obowiązuje przymus stawiennictwa na badanie diagnostyczne, ale z brakiem udziału mogą wiązać się ewentualne niekorzystne rozstrzygnięcia dla tego uczestnika postępowania). Wobec tego, szczególnie wymiar przyjmuje w sprawach sądowych świadoma zgoda badanego (st. 3.2, Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych, 2016; st. 1.11. i 1.12, Standardy diagnozy psychologicznej, 2018). Praca psychologa nie zmierza bezpośrednio do poprawy dobrostanu opiniowanego, choć dobro opiniowanego jest w diagnozowaniu w sprawach rozwodowych wartością nadrzędną (art. 5 Kodeksu Etycznego Psychologa PTP, 2018).

Wyzwania etyczne w praktyce diagnostycznej psychologa związane są z właściwościami opiniowania w sprawach o rozwód, w których diagnoza jest wieloosobowa, co oznacza czasochłonność, wielość relacji w obrębie systemu rodzinnego oraz konieczność uwzględnienia perspektyw wielu osób. Diagnozowani partnerzy pozostają w konflikcie, a ich cele lub interesy mogą być sprzeczne (Czerederecka, 2010b). Efekty procedowania sądu obejmują zwykle ważne konsekwencje dla członków rodziny, związane ze zmianą struktury rodziny, częstotliwością kontaktu rodzica z dzieckiem, czy formą tych kontaktów. Diagnozowanie w sprawach rozwodowych w opisanych okolicznościach powoduje potencjalne dążenie opiniowanego do jak najkorzystniejszego rozstrzygnięcia. Proces diagnozowania obarczony jest szczególnym ryzykiem uzyskania zniekształconych danych (oraz niepełnych, także ze względu na ograniczoną czasowo formę kontaktu z badanymi lub niechęć opiniowanych do udziału w diagnozie) (Toeplitz-Winiewska, 2017). W celu minimalizowania ryzyka opierania się na wątpliwych danych, diagnosta powinien uwzględnić ograniczenia narzędzi samoopisowych i dobierać zróżnicowane metody diagnostyczne oraz integrować dane z różnych źródeł w procesie wnioskowania. W wyroku rozwodowym sąd orzeka m.in. o miejscu

stałego pobytu dziecka przy jednym z rodziców, wobec czego do psychologa kierowane są pytania zmierzające do określenia kompetencji wychowawczych rodziców. W tych okolicznościach wyzwaniem może być konieczność porównywania przez psychologa rodziców o zbliżonym poziomie kompetencji rodzicielskich¹⁵. Ze względu na złożoność diagnozy rodziny w sprawach o rozwód, w praktyce sądowej preferowane jest powoływanie dowodu z opinii OZSS i współpraca specjalistów z różnych dziedzin (art. 290¹ k.p.c.). Wraz z rozpowszechnieniem urządzeń do rejestrowania dźwięku i obrazu, zachodzi ryzyko nagrywania spotkania oraz ujawnienia treści, które z perspektywy psychologa są objęte tajemnicą zawodową. Modele diagnozy psychologicznej zakładają, że jednym z jej elementów jest przeprowadzenie interwencji wobec badanego (model GAP, model Paluchowskiego, Stemplewska-Żakowicz, 2016). Ze względu na fakt, że zleceniodawcą i odbiorcą opinii jest sąd, diagnoza psychologiczna w opinio-waniu sądowym jest ograniczona do badania, analizy i raportowania wyników. Wobec członków rodziny nie są podejmowane interwencje, ani wydawane zalecenia (poza szczególnymi sytuacjami, kiedy sąd zawarł w postanowieniu o powołaniu biegłego pytanie o zalecenia wobec członków rodziny np. udział w terapii). Powyższe zagadnienia nie wyczerpują możliwych dylematów etycznych w pracy psychologa opiniującego w sprawach o rozwód.

Paluchowski proponuje uniwersalny model podejmowania decyzji etycznych. Pierwszy etap polega na zdefiniowaniu i opisie konkretnego problemu etycznego wraz ze wskazaniem ewentualnych precedensów. Na drugim etapie psycholog decyduje, czy ma do czynienia z problemem (wystarczy zastosowanie kodeksu etyki) czy z dylematem. Jeśli sytuacja stanowi dylemat etyczny, psycholog identyfikuje obszary kolizyjne (np. kolizja z przepisami prawa lub z innymi standardami). Kolejny etap związany jest z określeniem możliwych do podjęcia działań profesjonalnych. Końcowym elementem zaproponowanego modelu jest stałe monitorowanie skutków podjętych działań (Paluchowski, 2021).

15 Sąd w wyroku rozwodowym określa miejsce stałego pobytu dziecka i osobę tzw. opiekuna pierwszoplanowego, wobec czego pytanie do biegłych może przyjąć formę: „Który z rodziców daje lepsze gwarancje wychowawcze?”. Zadaniem sądu jest wydanie rozstrzygnięcia w tym zakresie i nie może zlecić tego obowiązku psychologowi.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu było przedstawienie wybranych kompetencji diagnostycznych oczekiwanych od psychologów opiniujących w sprawach o rozwód, w których partnerzy mają wspólne małoletnie dzieci. Zaprezentowany schemat kompetencji diagnostycznych ujętych w trzy kategorie: wiedzę, umiejętności i postawę etyczną porządkuje wiadomości w tym obszarze, ale nie wyczerpuje ich w całej złożoności.

Wobec przedstawionych w treści artykułu wyzwań stojących przed psychologami współpracującymi z sądem w sprawach rodzinnych, warto zastanowić się nad rozpowszechnieniem dodatkowych, wspierających pracę biegłego, narzędzi o charakterze organizacyjno-prawnym. Wśród nich, zasadnym wydaje się być wprowadzanie dla biegłych różnych modalności kolejnych szkoleń, które umożliwiłyby poszerzenie warsztatu diagnostycznego w poszczególnych kategoriach spraw i z udziałem różnych grup opiniowanych, czy wymianę doświadczeń wśród psychologów (m.in. o charakterze superwizji, uwzględniającej kontekst opiniowania na użytek sądu), a także poszerzyły znajomość zagadnień prawnych w tej grupie zawodowej. W zakresie metodologii

badaniań warte uwagi są wskazówki proponowane w Standardach opiniowania w sprawach rodzinnych i opiekuńczych polegające na m.in. zachęcaniu do pracy zespołowej przy konstruowaniu opinii, w tym konsultacji specjalistów z różnych dziedzin (nie tylko w ramach OZSS), czy zwiększeniu ilości spotkań diagnostycznych z badanymi, a także opracowanie kolejnych narzędzi diagnostycznych dedykowanych dla psychologów sądowych, czy standardów obiektywizujących diagnozę w zależności od rodzaju sprawy sądowej. Oczekiwane są również dalsze rozwiązania systemowe dotyczące statusu psychologa, w tym psychologa jako biegłego¹⁶ (z uwzględnieniem m.in. uprawnień i obowiązków), a także szczegółowych zasad współpracy psychologa i sądu.

Nieustanne postępy w badaniach naukowych dotyczących funkcjonowania dziecka i rodziny w kryzysie rozwodowym ukazują nowe zjawiska, pozwalają na projektowanie wartościowych metod diagnostycznych oraz wspomagają proces diagnozy, aby była bardziej trafna i użyteczna dla sądu. Wraz ze zmieniającymi się warunkami społecznymi i kulturowymi można spodziewać się kolejnych wyzwań i dylematów etycznych stojących przez psychologami sporządzającymi opinie psychologiczno-sądowe.

Bibliografia

- American Psychological Association, (2010). Guidelines for Child Custody Evaluations in Family Law Proceedings. *American Psychologist*, 65 (9), 863-867, <https://doi.org/10.1037/a0021250>.
- American Psychological Association, (2013a). Specialty Guidelines for Forensic Psychology. *American Psychologist*, 68 (1), 7-19, <https://doi.org/10.1037/a0029889>.
- American Psychological Association, (2013b). Guidelines for psychological evaluations in child protection matters. *American Psychologist*, 68 (1), 20-31, <https://doi.org/10.1037/a0029891>.
- Andrews, E.E.E., Hicks, R.E. (2017). Dealing with anxiety: relationships among interpersonal attachment style, psychological wellbeing and trait anxiety. *International Journal of Psychological Studies*, 9 (4), 53-64, <https://doi.org/10.5539/ijps.v9n4p53>.
- Auersperg, F., Vlasak, T., Ponocny, I., Barth, S. (2019). Long-term effects of parental divorce on mental health – A meta-analysis. *Journal of Psychiatric Research*, 119, 107-115, <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2019.09.011>.
- Baker, A.J.L. (2020). Reliability and validity of the four-factor model of parental alienation. *Journal of Family Therapy*, 42 (1), 100-118, <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12253>.
- Baker, A.J.L., Burkhard, B., Albertson-Kelly, J. (2012). Differentiating alienated from not alienated children: A pilot study. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53 (3), 178-193, <https://doi.org/10.1080/10502556.2012.663266>.
- Baker, A.J.L., Chambers, J. (2011). Adult Recall of Childhood Exposure to Parental Conflict: Unpacking the Black Box of Parental Alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52 (1), 55-76, <https://doi.org/10.1080/10502556.2011.534396>.
- Bernet, W. (2020). Parental Alienation and Misinformation Proliferation. *Family Court Review*, 58 (2), 293 -307. <https://doi.org/10.1111/fcre.12473>.
- Bernet, W., Baker A.J.L., Verrocchio, M.C. (2015). Symptom-Checklist-90-Revised Scores in adult children exposed to alienating behaviors: an Italian sample. *Journal of Forensic Sciences*, 60 (2), 357-62, <https://doi.org/10.1111/1556-4029.12681>.
- Bernet, W., Greenhill, L.L. (2021). The Five-Factor Model for the Diagnosis of Parental Alienation. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jaac.2021.11.026>.

16 W polskim systemie prawnym opracowano regulacje dotyczące pracy psychologów w OZSS.

- Bernet, W., von Boch-Galhau, W., Baker, S., Morrison, S.L. (2010). Parental alienation, DSM-5, and ICD-11. *American Journal of Family Therapy*, 38 (2), 76-187, <https://doi.org/10.1080/01926180903586583>.
- Bloch, M., Peleg, I., Koren, D., Aner, H., Klein, E. (2007). Long-term effects of early parental loss due to divorce on the HPA axis. *Hormones and Behavior*, 51 (4), 516-523, <https://doi.org/10.1016/j.yhbeh.2007.01.009>.
- Borchet, J., Lewandowska-Walter, A., Połomski, P., Peplińska, A. (2020). Construction of a Parentification Questionnaire for Youth. *Health Psychology Report*, 8 (2), 175-188, <https://doi.org/10.5114/hpr.2019.89492>.
- Borucka, A., Ostaszewski, K. (2008). Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia. *Medycyna Wieku Rozwojowego*. XII, 2, część I, 587 - 597.
- Borucka, A., Pisarska, A. Koncepcja resilience – czyli jak można pomóc dzieciom i młodzieży z grup podwyższonego ryzyka.
- Błażek, M. (2014). Rozwód jako sytuacja kryzysowa w rodzinie, (w:) I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny*, 459-481. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Clemente, M., Padilla-Racero, D. (2015). Facts speak louder than words: Science versus the pseudoscience of PAS. *Children and Youth Services Review*, 56, 177-184, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2015.07.005>.
- Czerederecka, A. (2010a). Potrzeba profesjonalnej dyskusji na temat PAS. *Psychiatria Polska*, t. XLIV, 1, 13-26.
- Czerederecka, A. (2010b). Opiniowanie psychologiczne a postępowanie z rodzinami uwikłanymi w silny konflikt dotyczący uregulowania władzy rodzicielskiej, (w:) B. Gulla, I. Niewiadomska, M. Wysocka-Pleczyk, (red.), *Białe plamy w psychologii sądowej*, (s. 59-69). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Czerederecka, A. (2013). Kryteria oceny dowodu z opinii biegłego psychologa. *Problems of Forensic Sciences*, 93, 333-350. ISSN 1230-7483.
- Czerederecka, A. (2015). Kryteria oceny dowodu z opinii psychologicznych w sprawach rodzinnych i opiekuńczych, (w:) M. Filipiak, W. J. Paluchowski, B. Zalewski, M. Tarnowska (red.), *Diagnoza psychologiczna: kompetencje i standardy. Wybrane zagadnienia*, (s. 200-227). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Czerederecka, A. (2016). Kompetencje biegłego psychologa w odniesieniu do spraw rodzinnych i opiekuńczych, (w:) A. Czerederecka (red.), *Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych*, (s. 33-48). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych.
- Czerederecka, A. (2020). *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Davies, P.T., Thompson, M.J., Martin, M.J., Cummings, E.M. (2021). The Vestiges of Childhood Interparental Conflict: Adolescent Sensitization to Recent Interparental Conflict. *Child Development*, 92 (3), 1154-1172, <https://doi.org/10.1111/cdev.13451>.
- Gardner, R.A. (1985). Recent Trends in Divorce and Custody Litigation. *Academy Forum*, 29 (2), 3-7.
- Gidhagen, Y., Holmqvist, R., Philips, B. (2018). Attachment style among outpatients with substance use disorders in psychological treatment. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 91 (4), 490-508, <https://doi.org/10.1111/papt.12172>.
- Główny Urząd Statystyczny, (2021). Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej.
- Hands, A.J., Warshak, R.A. (2011). Parental alienation among college students. *American Journal of Family Therapy*, 39 (5), 431-443, <https://doi.org/10.1080/01926187.2011.575336>.
- Harman, J.J., Kruk, E., Hines, D.A., (2018). Parental alienating behaviors: An unacknowledged form of family violence. *Psychological Bulletin*, 144 (12), 1275-1299, <https://doi.org/10.1037/bul0000175>.
- Harold, G.T., Sellers, R. (2018). Annual Research Review: Interparental conflict and youth psychopathology: an evidence review and practice focused update. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 59 (4), 374-402, <https://doi.org/10.1111/jcpp.12893>.
- Hunsley, J., Mash, E.J. (2007). Evidence-Based Assessment. *Annual Review of Clinical Psychology*, 3, 29-51, <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091419>.
- Jackiewicz, M., Białecka-Pikul, M. (2019). Kompetencja rodzicielska. Użyteczny konstrukt w badaniach nad rolą rodzicielskich oddziaływań w rozwoju dziecka. *Psychologia Rozwojowa*, 24 (1), 9-26, <https://doi.org/10.4467/20843879PR.19.006.10597>.
- Jurkovic, G., Thirkield, A., Morrell, R. (2001). Parentification of Adult Children of Divorce: A Multidimensional Analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 30 (2), 245-257, <https://doi.org/10.1023/A:1010349925974>.
- Kalverboer, M.E., Ten Brummelaar, M.D.C., Post, W.J., Zijlstra, A.E., Harder, A.T., Knorth, E.J. (2012). The best interest of the child-questionnaire, reliability and validity: Preliminary data on the question "where to live after detention or secure treatment?". *Criminal Behaviour and Mental Health*, 22 (1), 41-52, <https://doi.org/10.1002/cbm.825>.
- Kelly, J.B., Emery, R.E. (2003). Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 52 (4), 352-362, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00352.x>.
- Lau, T., Bigio, B., Zelli, D., McEwen, B.S., Nasca, C., (2017). Stress-induced structural plasticity of medial amygdala stellate neurons and rapid prevention by a candidate antidepressant. *Molecular Psychiatry*, 22 (2), 227-234, <https://doi.org/10.1038/mp.2016.68>.
- Lee-Maturana, S., Matthewson, M.L., Dwann, C. (2020). Targeted Parents Surviving Parental Alienation: Consequences of the Alienation and Coping Strategies. *Journal of Child & Family Studies*, 29 (8), 2268-2280, <https://doi.org/10.1007/s10826-020-01725-1>.
- Masten, A.S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56 (3), 227-238, <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>.
- Matczak, A., Jaworowska, A. (2017). Test kompetencji rodzicielskich TKR: podręcznik. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Milchman, M.S., Geffner, R., Meier, J.S. (2020). Ideology and Rhetoric Replace Science and Reason in Some Parental Alienation Literature and Advocacy: A Critique. *Family Court Review*, 58 (2), 340-361, <https://doi.org/10.1111/fcre.12476>.
- Namysłowska, I., Heitzman, J., Siewierska, A. (2009). Zespół Gardnera – zespół oddzielenia od drugoplanowego opiekuna (PAS). Rozpoznanie czy rzeczywistość rodzinna? *Psychiatria Polska*, XLIII, 1, 5-17.
- Ogólnopolska Sekcja Diagnostyki Psychologicznej PTP, (2018). Standardy diagnozy psychologicznej. (za:) <https://sekcjadiaagnozy.files.wordpress.com/2018/02/nowellizacja-standard-c3b3w-ogc3b3lnych-17-02-20181.pdf> (dostęp: 9.01.2022).
- Op de Beeck, H., Herbots, K., Lembrechts, S., Willems, N., Vlieghe, K. (2017). Najlepiej pojęty interes dziecka – między teorią a praktyką. *Dziecko Krzywdzone, Teoria, badania, praktyka*, 16 (2), 127-222.
- O'Hara, K.L., Sandler, I.N., Wolchik, S.A., Tein, J.-Y. (2019). Coping in context: The long-term relations between interparental conflict and coping on the development of child psychopathology following parental divorce. *Development and Psychopathology*, 31 (5), 1695-1713, <https://doi.org/10.1017/S0954579419000981>.

- Paluchowski, W.J. (2015). Kompetencje diagnostyczne psychologów, (w:) M. Filipiak, W.J. Paluchowski, B. Zalewski, M. Tarnowska (red.), *Diagnoza psychologiczna: kompetencje i standardy*, 200–227. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Paluchowski, W.J. (2021). Diagnostowanie i opiniowanie źródłem problemów oraz dylematów etycznych. *Testy Psychologiczne w Praktyce i Badaniach*, 1, 1-20. ISSN 2449-9072.
- Peris, T.S., Emery, R.E. (2005). Redefining the Parent-Child Relationship Following Divorce: Examining the Risk for Boundary Dissolution. *Journal of Emotional Abuse*, 5 (4), 169-189, https://doi.org/10.1300/J135v05n04_01.
- Pietrzyk, A. (1987). Diada małżeńska jako przedmiot diagnozy psychologicznej. Wskazania metodologiczne. *Problemy Rodziny*, XXXIV, 2, 15-18.
- Pisarska, A. (2020). Psychologiczne i prawne aspekty dobra dziecka. *Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio*, 41(1), 224-240, <https://doi.org/10.34766/fetr.v41i1.230>.
- Polskie Towarzystwo Psychologiczne, (2018). Kodeks Etyczny Psychologa Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. (za:) http://www.ptp.org.pl/teksty/NOWY_KODEKS_PTP.pdf (dostęp: 9.01.2022).
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 7 listopada 2000 r., I CKN 1170/98 (za:) <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/1%20CKN%201170-98.pdf> (dostęp: 9.01.2022).
- Rowlands, G.A. (2019). Parental Alienation: A Measurement Tool. *Journal of Divorce & Remarriage*, 60 (4), 316-331. <https://doi.org/10.1080/10502556.2018.1546031>.
- Rowlands, G.A. (2020). Parental Alienation: A Measurement Tool Confirmatory Factor Analysis Validation Study. *Journal of Divorce & Remarriage*, 61 (2), 127-147, <https://doi.org/10.1080/10502556.2019.1627162>.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 stycznia 2005 r. w sprawie biegłych sądowych (Dz.U. 2005 nr 15 poz. 133 ze zm.).
- Rutter, M. (2006). Implications of resilience concepts for scientific understanding. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094, 1-12, <https://doi.org/10.1196/annals.1376.002>.
- Sands, A., Thompson, E.J., Gaysina, D. (2017). Long-term influences of parental divorce on offspring affective disorders: a systematic review and meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 218, 105-114, <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.04.015>.
- Schier, K. (2018). Dorosłe dzieci: Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sekcja Psychologii Sądowej PTP, Instytut Ekspertyz Sądowych, (2016). Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych. (za:) <https://sekcjadiagnozy.files.wordpress.com/2016/09/standardy-opiniowania-sc485dowego.pdf> (dostęp: 9.01.2022).
- Simon, R.A., Stahl, P.M. (2014). Analysis in Child-Custody-Evaluation Reports: A Crucial Component. *Family Law Quarterly*, 48 (1), 35-51.
- Stemplewska-Żakowicz, K. (2016). Diagnoza psychologiczna. Diagnostowanie jako kompetencja profesjonalna. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Stemplewska-Żakowicz, K., Paluchowski, W.J. (2013a). Wiarogodność technik projekcyjnych jako narzędzi diagnozy psychologicznej. Część 1: Czemu niektóre techniki niesłusznie nazywa się projekcyjnymi? *Problems of Forensic Sciences*, 94, 421-520. ISSN 1234-7483.
- Stemplewska-Żakowicz, K., Paluchowski, W.J. (2013b). Wiarogodność technik projekcyjnych jako narzędzi diagnozy psychologicznej. Część 2: Test Drzewa. *Problems of Forensic Sciences*, 94, 520-534. ISSN 1234-7483.
- Stephens, M.A., Wand, G. (2012). Stress and the HPA axis: role of glucocorticoids in alcohol dependence. *Alcohol Research: Current Reviews*, 34 (4), 468-483.
- Stróziak, I. (2016). Podstawowe zasady sporządzania przez biegłych opinii w sprawach rodzinnych, (w:) A. Czeredrecka (red.), *Standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rodzinnych i opiekuńczych*, (s. 13-31). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych.
- Szustrowa, T. (2003). Raport o stanie orzecznictwa psychologicznego w Polsce. Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne. (za:) <http://www.ptp.org.pl/modules.php?name=News&file=print&sid=71>, (dostęp: 9.01.2022).
- Templer, K., Matthewson, M., Haines, J., Cox, G. (2017). Recommendations for best practice in response to parental alienation: Findings from a systematic review. *Journal of Family Therapy*, 39 (1), 103-122, <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12137>.
- Ten Brummelaar, M.D.C., Kalverboer, M.E., Harder, A.T., Post, W.J., Zijlstra, A.E., Knorth, E.J. (2014). The Best Interest of the Child Self-Report Questionnaire (BIC-S): Results of a Participatory Development Process. *Child Indicators Research*, 7 (3), 569-588, <https://doi.org/10.1007/s12187-013-9225-3>.
- Toeplitz-Winiewska, M. (2014a). Opieka nad dziećmi – standardy opiniowania psychologicznego w sprawach rozwodowych. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 180-186, <https://doi.org/10.5604/00332860.1124059>.
- Toeplitz-Winiewska, M. (2014b). Problemy etyczne w psychologii sądowej, (w:) M. Szpitalak, K. Kasperek (red.), *Psychologia sądowa. Wybrane zagadnienia*, (s. 143-159). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Toeplitz-Winiewska, M. (2017). Problemy i dylematy etyczne w pracy psychologa sądowego, (w:) J.M. Brzeziński, B. Chyrowicz, Z. Toeplitz, M. Toeplitz-Winiewska (red.), *Etyka zawodu psychologa*, (s. 390-404). Warszawa: PWN.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2014 r., poz. 101 ze zm.).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2012 r., poz. 788 ze zm.).
- Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (Dz.U. z 2018 r. poz. 708 ze zm.).
- Ustawa z dnia z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz. U. 1997 r., nr 89, poz. 555 z późn.zm.).
- van Dijk, R., van der Valk, I.E., Deković, M., Branje, S. (2020). A meta-analysis on interparental conflict, parenting, and child adjustment in divorced families: Examining mediation using meta-analytic structural equation models. *Clinical Psychology Review*, 79, 101861, <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2020.101861>.
- Verrocchio, M.C., Baker, A.J.L., Bernet, W. (2016). Associations between exposure to parental alienating behaviors, anxiety, and depression in an Italian sample of adults. *Journal of Forensic Sciences*, 61 (3), 692-698, <https://doi.org/10.1111/1556-4029.13046>.
- Verrocchio, M.C., Baker, A.J.L., Marchetti, D. (2017). Adult report of childhood exposure to parental alienation at different developmental time periods. *Journal of Family Therapy*, 40 (4), 602-618, <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12192>.
- Wicherek, P. (2018). Problemy orzecznictwa w sprawach o uregulowanie sposobu wykonywania władzy rodzicielskiej i kontaktów z dzieckiem w sytuacji ostrego konfliktu między rodzicami – głos sędziego rodzinnego, (w:) A. Czeredrecka (red.), *Rodzina w sytuacji okołorozwodowej. Współczesne dylematy psychologiczne i prawne*, 13-27. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych.
- Woszczyk, L., Woszczyk, L.M. (2011). Specyfika psychologicznego opiniodawstwa sądowego w sprawach rozwodowych i o separację, (w:) J.M. Stanik (red.), *Psychologiczne i interdyscyplinarne problemy w opiniodawstwie sądowym w sprawach cywilnych*, 135-163. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (Dz. Urz.MS. z 2016 r., poz. 76 ze zm.).

Zespół Roboczy ds. Diagnostyki Osób z Niepełnosprawnościami PTP, (2017). Wytyczne do „Standardów diagnozy psychologicznej” dotyczące ogólnego diagnozowania osób z niepełnosprawnościami, w zakresie innym niż diagnoza niepełnosprawności, (za:) https://sekcjadiagnozy.files.wordpress.com/2018/02/wytyczne_wersja_zatwierdzona_17022018-1.pdf (dostęp: 9.01.2022).